

zie de stad

PETER PAUL HATTINGA VERSCHURE

zie de stad
DEVENTER IN TEKENINGEN

WALBURG PERS

**If a work of art is made, there are many variations
which are not made. These may be as important.**

Sol LeWitt, uit de manuscriptversie van *Sentences on Conceptual art*, 1968

voor Matthijs

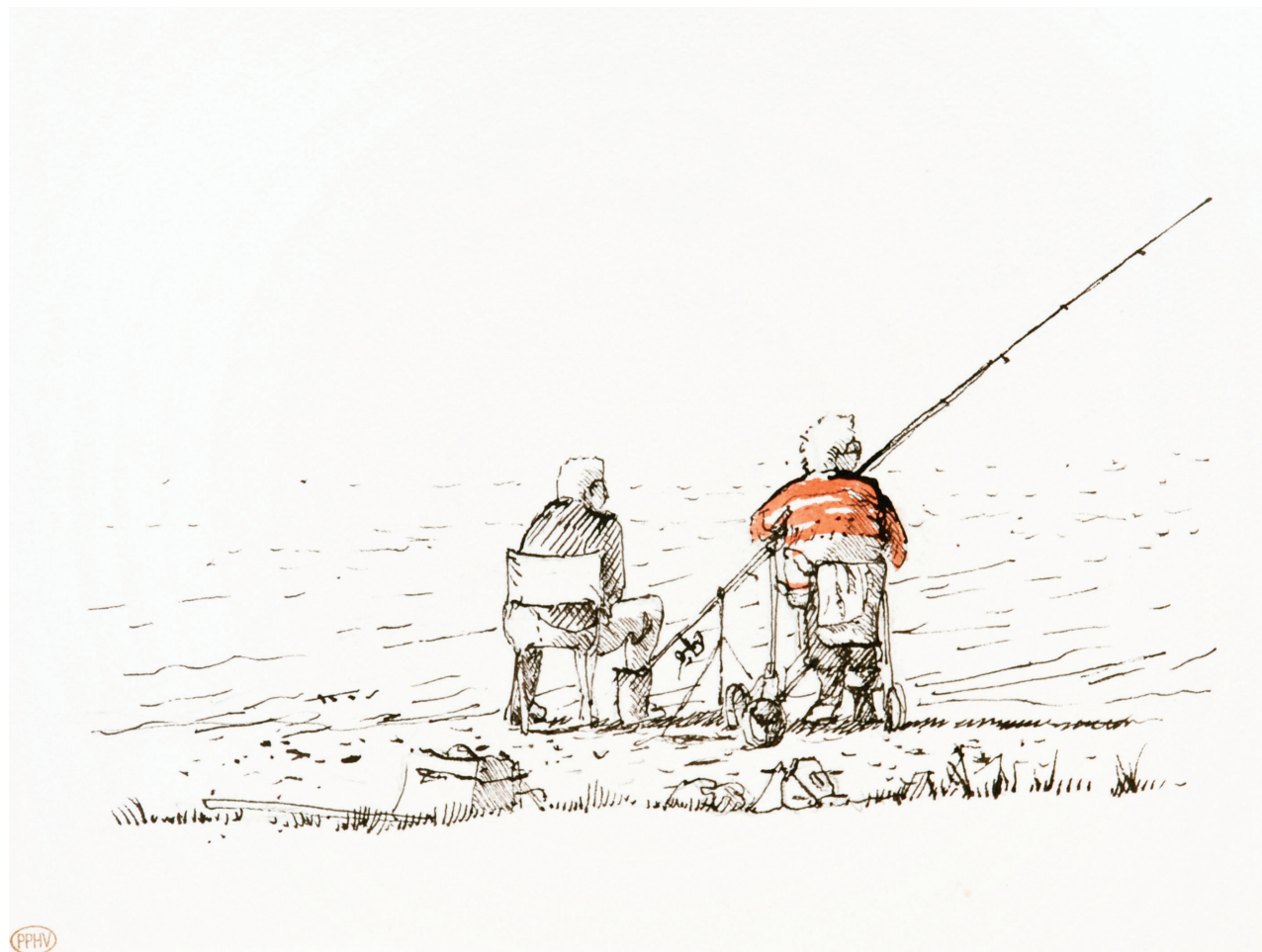
Gedurende een tijdspanne die zowat één generatie bestrijkt heb ik in en om de stad Deventer *en plein air* tekeningen gemaakt. Daarmee is een omvangrijk hedendaags beelddocument over deze stad ontstaan. Naast de tekeningen, schilderijen en etsen die zich in mijn portfolio's bevinden, zijn werken verspreid geraakt over tal van collecties in de stad en daarbuiten. De topografische collectie van het Deventer stadsarchief, thans ondergebracht bij het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle, bevat ongeveer dertig werken van mijn hand. Meer dan vijftien tekeningen zijn in het bezit van Archeologie Deventer, de oudheidkundige dienst van de gemeente. Dat zijn werken die in opdracht van deze dienst werden gemaakt en die het leven in en om de vroegere stad verbeelden. Deze tekeningen zijn gebaseerd op resultaten van archeologisch onderzoek op de betreffende plaatsen. En dan zijn er de vele werken die deel uitmaken van particuliere collecties. Er bestaan in totaal enkele honderden tekeningen, prenten en schilderijen van mijn hand die betrekking hebben op Deventer en omstreken. Een groot aantal daarvan is nu bijeengebracht in deze uitgave en daarmee voor een breed publiek toegankelijk gemaakt.

Zie de stad pretendeert op generlei wijze volledig te zijn in topografisch dan wel historisch opzicht. U zult soms tevergeefs zoeken naar tekeningen van spectaculaire gebeurtenissen in de stad. Anderzijds vindt u alledaagse momenten dan weer wel in tekening vastgelegd. In de annotaties op de afgebeelde werken werden namen in een aantal gevallen incorrect weergegeven. In de bijbehorende tekstkopjes is vastgehouden aan de originele, al dan niet foutieve opschriften van de tekeningen.

Indien een persoonsnaam is voorzien van een asterisk is van die persoon een nadere beschrijving te vinden in het deel Mensen achter de namen. De asterisk is alleen bij de eerste vermelding geplaatst. Bij de afbeeldingen is de bron in afgekorte vorm aangegeven. In het colofon is een verklaring van de afkortingen opgenomen.

Zonder de ondersteuning en medewerking van velen zou *Zie de stad* nooit de uitgave hebben kunnen worden zoals die nu voor u ligt. Allereerst dank ik de fondsen en instellingen die met geldelijke middelen de totstandkoming van dit boek mogelijk hebben gemaakt. Zij staan alle vermeld in het colofon. Voorts dank ik allen die aan dit project in welke vorm dan ook hun medewerking hebben verleend. Met name Hanny Kouwelaar-Popma, die mij de noodzakelijke informatie bood om het contact met het Prins Bernhard Cultuurfonds te leggen. En Henk Vos van het Platform Deventer Kunstenaars, die belangrijke ondersteuning leverde bij het regelen van de aanvraag aan dit fonds. Dank ook aan Erna Lammers, freelance journalist en fotograaf, die het manuscript voorzag van onmisbare stilistische en inhoudelijke kanttekeningen. En aan Gea Zieverink, grafisch vormgever en beeldend kunstenaar, bij wie de digitale drukwerkvoorbereiding in deskundige handen lag. Charles Boissevain, Sophie Duijts en Boele Gerkes van Uitgeversmaatschappij Walburg Pers loodsten mij met goede raadgevingen door het productietraject van *Zie de stad*. Ik dank ook de instellingen en ondernemingen die mij belangeloos toestonden hun beeldmateriaal te gebruiken: Archeologie Deventer, het Historisch Centrum Overijssel, de ANWB, het Nationaal Archief en het Kadaster. En niet in de laatste plaats dank ik alle particulieren die als begunstiger in de crowdfunding-actie mede hebben bijgedragen in de kosten om dit boek mogelijk te maken. Zij zijn vermeld in de lijst van begunstigers.

Peter Paul Hattinga Verschure
Deventer, januari 2019

PPHV

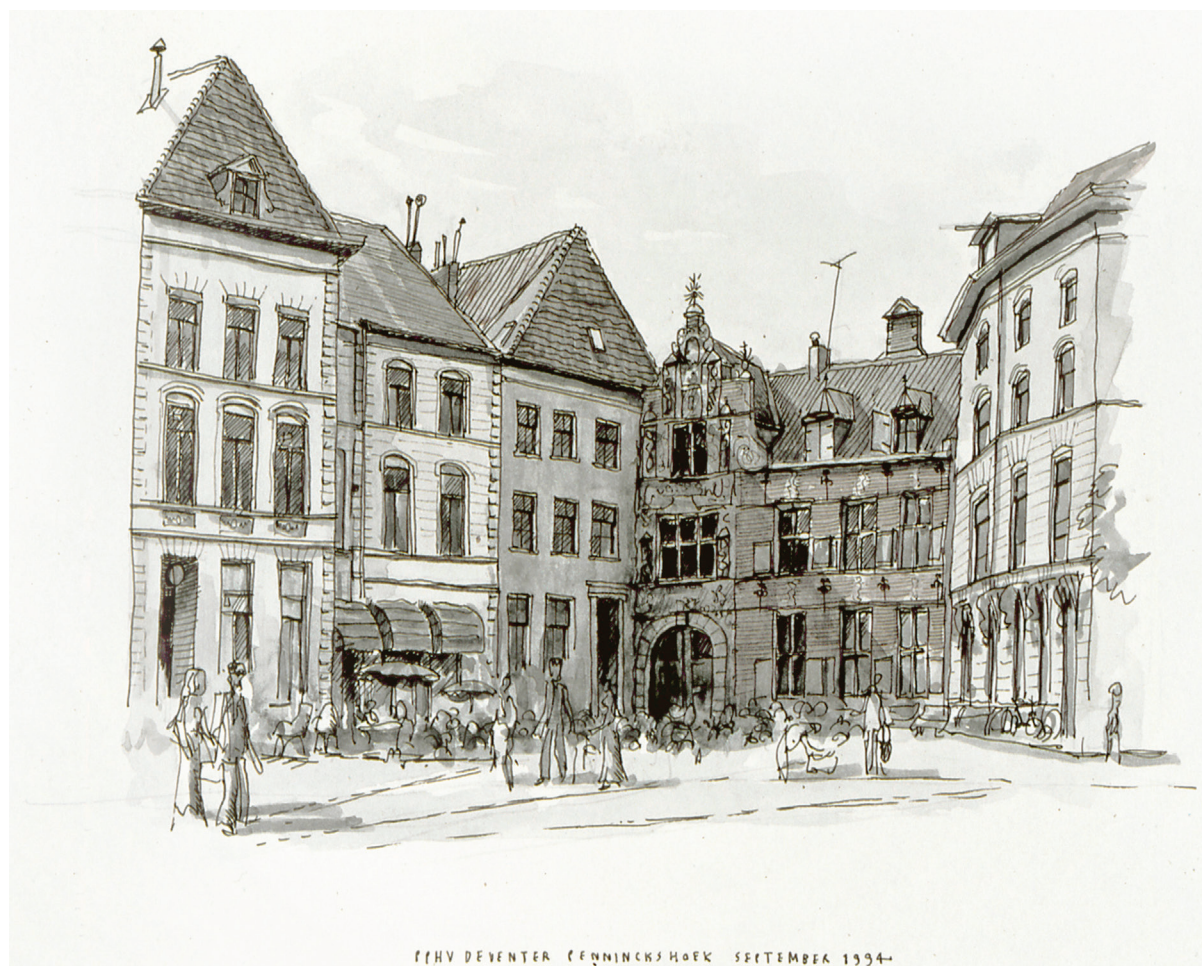
Op een strandje aan de IJssel 2016
potlood, oostindische inkt en waterverf

Inleiding	9
De tekeningen	17
- Deventer veste	17
- Grachten en wallen	77
- Deventer buiten de veste	143
- Omlanden	181
- De rivier	211
- De onderstad	233
Mensen achter de namen	248
Bibliografie	250
Register op namen	252
Lijst van begunstigers	255
Colofon	256

Palermo Piazza Bologni 1995

Potlood, oostindische inkt en waterverf

Deventer Penninckshoek 1994

Potlood, oostindische inkt en waterverf (part. coll.)

Als tekenaar zie ik in iedere stad twee steden: de vreemde stad en de bekende stad. Op reis, als ik voor het eerst in een andere stad ben, vind ik altijd iets terug van de stad die mij bekend is. Nee, dan heb ik het niet over de dingen die bij iedere stad horen zoals bushaltes, mensen met boodschappentassen, platgetrapte peuken en kauwgums op de stoep, sirenes, rondscharrelende duiven. Ik bedoel hier een onbestemd gevoel van herkenning. Dat zit niet in die stad, maar in mijzelf. Mijn brein is mee op reis en de vreemde omgeving maakt associaties en herinneringen wakker waarvan ik niet eens wist dat ik die in mij droeg.

Terug in de bekende stad, die ene waar ik woon, vind ik mij thuis in een vertrouwde omgeving. Ook hier duiven en kauwgums. Het zijn niet zozeer op zichzelf staande details, gebouwen, straten en pleinen die me vertrouwd zijn, maar eerder een patroon van ruimten en vormen, kleuren, geuren en geluiden dat onbewust in mijn geheugen blijkt te zijn opgeslagen. Als de werkelijke omgeving wat uit de pas gaat lopen met het patroon dat ik koester, roept dat een sensatie op dat er iets niet klopt. Dat kan zijn vanwege een gebouw dat wordt gesloopt, een plataan die is gekapt of een gele bouwkraan boven de daken. Maar ook de rivier die buiten haar oevers treedt of een opgebroken straat. Bezoekers uit verre streken die, met de plattegrond in de hand, bewonderend door de straten slenteren van deze voor hen onbekende stad doen mij een beetje door hun ogen meekijken. In de dynamiek van mijn bekende stad neem ik de vreemde stad waar.

Mijn fascinatie om te tekenen wordt opgeroepen door plekken waar de stad zichtbaar aan het slijten is door het dagelijkse werken en leven van de mensen die haar bevolken. Dat zijn in mijn optiek bij uitstek de plekken waar je de stad niet als plaatje maar als proces kunt waarnemen. Ik kan daar in een moment van epifanie mijn bekende stad zien samensmelten met de vreemde stad. Ik zet er soms mijn vouwstoeltje neer en laat er een tekening tot stand komen, een portret van het gezicht van de stad op dat moment. Van een plek waar ik in een topografisch getinte tekening naar de zichtbare

buitenkant signalen van de onderliggende, onzichtbare dimensie aan het licht kan brengen. Als vanzelf komen dan entiteiten als sociaal-culturele geschiedenis, topografie, archeologie en architectuur in beeld. Vooropstaand blijven de verwondering en de eigen manier van zien en weergeven door de tekenaar. Mijn stadspportretten kun je ook beschouwen als zelfportretten.

Zie de stad is een kijkboek dat gaat over zien. Het schetst een beeld van het eeuwenoude Deventer in inkt en verf, in lijn en kleur, in lichten en donkers. Ruim tweehonderd tekeningen en enkele etsen en schilderijen portretteren de stad in al haar stemmingen en humeuren. Zij nemen u mee langs de meest markante gebouwen en schemerigste hoekjes, over industrieterreinen en boerenakkers. Maar meer nog dan dat nodigen zij uit tot rondleidingen door de tijd en door binnenwerelden van uw geheugen en fantasie. Van wat u zich herinnert of - vanuit het omgekeerde perspectief bezien - van wat u bent vergeten.

De tekeningen vertellen verhalen zonder woorden. Plekjes in de stad die voor de één weinig betekenis hebben, roepen bij de ander heel persoonlijke herinneringen op. Elke straat was wel speelplek in iemands kinderjaren. Er is geen huis waar mensen niet lief en leed met elkaar deelden. Iedere baksteen is door mensenhanden gemaakt en door weer andere handen op de andere gemetseld. Er zijn net zoveel Deventers als er mensen zijn. Het boek dat voor u ligt brengt deze mensenstad tot leven zoals iedere inwoner en bezoeker haar zal herkennen.

Waarom tekeningen en geen kleurenfoto's, zult u zich wellicht afvragen. Een foto toont immers precies alle details van het onderwerp dat we willen vastleggen? Dat is helemaal waar en er zijn prachtige opnamen in overvloed die de stad in haar volle glorie afbeelden.

De opzet van *Zie de stad* is evenwel een wat andere. Bij het maken van een tekening ben ik een tijdje onderdeel van de omgeving die ik aan het tekenen ben. Mijn tekening is geen momentopname, maar uitkomst van een stapeling van indrukken gedurende de tijd dat ik aan het werk ben. Door langere tijd te observeren gaan mij dan ook andere dingen dan alleen de zichtbare omgeving opvallen. In getekende portretten van de stad voegen die manier van kijken en het tekenhandschrift dat waarnemingsproces toe aan het beeld. Daarin blij ik onderdelen en details al dan niet te hebben benadrukt. Of weggelaten. In mijn werkwijze gaat het er om mijn onderwerp in treffende maar schematische lijnen uit te beelden – ik schrijf hier met nadruk *uit* te beelden en niet *af* te beelden, want fotografische nauwgezetheid is niet het oogmerk. De paradoxale essentie van de tekening is dat door het weglaten van dingen er dingen worden toegevoegd. Dingen uit de eigen verbeelding van de kijker, die kan worden geprikkeld en ingekleurd door diens individuele associaties, herinneringen en fantasie. Ik zie in de tekeningen naar de waarneming een registratie van de verhouding tussen het waarnemen en het waargenomene, bij de maker én bij de kijker.

Het boek is onderverdeeld in zes hoofdstukken. Ik heb de indeling gebaseerd op een topografische benadering. Daartoe heb ik de stad en haar omgeving verdeeld in zes zones.

De eerste daarvan, de *Deventer veste*, bestrijkt het oude centrum van de stad dat wordt begrensd door de middeleeuwse stadsmuren. Dit gedeelte van Deventer telt verreweg de meeste historische monumenten en dus toeristische bezienswaardigheden. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de historische structuur van de oude stad. Dat omvat ook de rol van verhoudingen en schaal in het stadsbeeld, alsmede die van contrasten tussen historische en eigentijdse architectuur.

Water speelt een niet weg te denken rol in het Deventer stadsbeeld. De tweede zone omvat de ring van voormalige *grachten en wallen* die vanaf de middeleeuwen ter verdediging om de veste waren aangelegd. In de negentiende eeuw werden weliswaar de meeste militaire verdedigingswerken ontmanteld, maar het water van de buitengracht bleef. Het water werd onderdeel van een nieuw stadsplantsoen naar ontwerp van Leonard Springer*. Bij opgravingen komen sporen van zelfs de oudste stadsomwallingen aan het daglicht. In dit tweede hoofdstuk is ook de Raambuurt opgenomen, een vroeger fabrieksgebied dat was gesitueerd tussen de oude stadsmuur en de uitleg van de nieuwe vestingwerken.

Nadat de vestingwerken waren geslecht kon de stad uitbreiden. *Deventer buiten de veste* is de derde zone. Die bestrijkt het gedeelte van de stad dat zich buiten de zeventiende-eeuwse uitleg bevindt maar dat topografisch aansluit op de oude stad. Als buitenste begrenzing van deze zone is het Hanzetracé aangehouden, de doorgaande weg die het verkeer om de stad heen leidt. Dit hoofdstuk bevat tekeningen van nieuwe uitbreidingen buiten de vesting en van stadsgezichten waarin zich de moderne tijd aandient.

De vierde zone betreft de *omlanden*, het gebied dat oorspronkelijk buiten de bebouwde kom viel. Daarin zijn ook de nieuwe stadswijken ten oosten van Deventer begrepen. Die zijn gebouwd op plekken waar ook al werd gewoond in tijden ver voor het ontstaan van de stad Deventer, ja, zelfs voordat de IJssel bestond. In dit hoofdstuk komen diverse tekeningen ter sprake die in opdracht van Archeologie Deventer zijn gemaakt. Deze tekeningen schetsen een beeld van het dagelijkse leven zoals dat er hier enkele duizenden jaren geleden uit kan hebben gezien.

De rivier met haar dijken en uiterwaarden vertegenwoordigt de vijfde zone. Door de IJssel is Deventer een waterstad, met schepen, bruggen, sluizen, havens en een pontje voor fietsers en voetgangers. Eeuwenlang was de rivier een belangrijke bron van visvangst. De stad leeft al zolang zij bestaat met de grillen van de IJssel die wordt gevoed door regen en gesmolten Alpensneeuw. De rivier bracht zowel voorspoed als ongemak met zich mee. De waterhoogte kan tot wel acht meter variëren.

De zesde zone is *de onderstad*. De stad zoals we die dagelijks zien kan niet leven zonder haar onzichtbare tegenhanger onder de straatstenen. Die fungeert als bloedsomloop van Deventer met kabels, buizen, leidingen en tunnels waarvan op het straatniveau hier en daar tekens zijn te bespeuren. Soms moet de stad worden geopereerd. Dan zijn mannen in oranje vesten met die onderstad in de weer.

De stad is niet één dag dezelfde. Veranderingen vinden niet ongemerkt plaats, maar ons kortetermijngeheugen laat ons op veel punten in de steek als het gaat om de vraag hoe het er ergens in de stad nog geen generatie geleden uit zag. Op diverse plekken in Deventer heb ik tweemaal getekend met een tussenpoos van soms meer dan twintig jaar. De tekeningenparen die zo zijn ontstaan brengen het veranderende gezicht van de stad aan de oppervlakte. Zij confronteren ons met wat wij ons herinneren en onlosmakelijk daarvan ook met wat we vergeten zijn. Zij leggen ook verandering van inbreng en visie van de tekenaar zelf bloot. Die tekeningenparen zijn steeds op naast elkaar liggende bladzijden geplaatst, zodat u kunt vergelijken. Het veranderen gaat immer door. Iedere keer dat u dit boek inkijkt zien de stad, de wereld en uzelf er anders uit.

Vingerafdrukken, meegebakken in een metselsteen ergens in Deventer 2016

Potlood, inkt en waterverf

Bakstenen visnetverzwaring, gevonden langs de IJssel bij heel laag water 2018

Potlood, inkt en waterverf

De IJssel A.D. 750 2017

Potlood, inkt en waterverf

In de zevende en achtste eeuw rees het water in het stroomgebied van de Rijn enkele malen tot ongekende hoogten. Herhaalde extreme toevloed van water vanuit het zuiden forceerde een doorbraak van de dekzandrug ter hoogte van waar nu Voorst en Gorssel liggen. Een heel landschap spoelde weg en maakte plaats voor een kilometers breed stroomgebied vol zandbanken, stroomgeulen en oeverwallen. De tekening schetst een beeld van de rivier in deze ontstaansfase, zoals verondersteld wordt dat die er toen uitgezien zal hebben. Ik heb dit landschapsbeeld gevormd aan de hand van uitkomsten van geologisch onderzoek en door vergelijking met soortgelijke rivier-vormingsprocessen elders op aarde.

De nieuwe stroom moet bij lagere watertoevoer over te steken zijn geweest nabij het punt waar de oude beek er in uitmondde. Op die kennelijk gunstige plek vestigden zich ongeveer dertienhonderd jaar geleden enkele boeren. In de voorgrond ligt hun nederzetting, een jaar of twintig vóór er een eerste christelijke missionaris zou verschijnen die er een kerkje stichtte.

De genese van de stad Deventer is niet los te zien van ingrijpende landschappelijke en topografische dynamiek in de tijd waarin de mens daar nog geen enkele controle op uitoefende.

Het land van de Chamaven A.D. 350 2018

Potlood, inkt en waterverf

De tekening toont precies hetzelfde perspectief als die op de linker bladzijde, maar dan een paar honderd jaar voordat de hoogwaterdoorbraak plaatsvond. Hij toont een uitzicht op het landschap dat de huidige Achterhoek en de Veluwezoom bestrijkt. In dit gebied woonden in de laat-Romeinse tijd de Chamaven, een Germaanse stam. De naam van het graafschap Hamaland dat hier in de middeleeuwen lag, herinnert aan deze stam. Het schaars bevolkte oerlandschap is gezien vanuit een punt boven de plek waar nu de stad Deventer ligt. De kijkrichting is naar het zuiden. In de voorgrond stroomt de Schipbeek om een paar hoge rivierduinen heen naar rechts. De streek watert af naar het noorden op de riviermonding ter plaatse van het huidige IJsselmeer.

Het gebied ver op de achtergrond watert nog naar het zuiden af op het stroomgebied van de Rijn. Een vlakke dekzandrug die ter hoogte van de tegenwoordige plaatsen Gorssel en Voorst ligt, vormt de scheiding tussen de twee stroomgebieden.

Nieuw afconterfeitsel van de oude stad Deventer 2004

Lijnets in koper, ingekleurd met waterverf

Enkele belangrijke gebouwen in de stad zijn gemerkt met een letter, van A tot en met Q.

A watertoren in het Nieuwe Plantsoen

B voormalige kerk van het Heilig Hart van Jezus, aan de Zwolseweg

C voormalig St Jozefziekenhuis, thans hotel in de Nieuwstraat

D telecomtoren

E voormalige gereformeerde kerk aan de Smedenstraat

F Broederenkerk

G voormalige Mariakerk

H Lebuinuskerk

I Adelaarshorst

J Merkez moskee

K kantoorgebouw De Leeuwenbrug

L De Waag

M Hogeschool Saxion

N Sint Nicolaas- of Bergkerk

O voormalig Akzo-laboratorium

P voormalige graansilo's, thans Fooddock

Q kantoorgebouw Poort van Deventer